

1. FEJEZET

A NEMZETKÖZI VISZONYOK ÉS NEMZETKÖZI POLITIKA ELMÉLETEI

A nemzetközi viszonyok elmélete diszciplína kialakulása az I. világháború, vagy ahogyan akkoriban nevezték, a Nagy Háború utáni időszakra tehető, amikor egy olyan tudományág szükségessége vetődött fel, amely képes feltárni a háború okait és a tartós béke feltételeit. Az 1919-es párizsi békekonferencián merült fel brit–amerikai kezdeményezésként az első, közös Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének felállítása. A tudományág tehát alapvetően válságmagyarázó és megoldó céllal született a 20. század elején, ugyanakkor gyökerei és előzményei megtalálhatók a politikai filozófiában, a nemzetközi jogban, a diplomácia és politikatörténetben.¹

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a nemzetközi viszonyok diszciplína nem rendelkezik egységes elmélettel, hanem egymással vitatkozó és versengő elméletek alkotják, amelyek közül némelyek bizonyos időszakban dominánssá válhatnak. A nemzetközi viszonyok elméleti irányzatai alapvetően abban különböznek egymástól, hogy milyennek látják a nemzetközi rendszert, mit tekintenek központi szereplőjének, valamint, hogy milyen motiváló tényezőket tartanak fontosnak a nemzetközi viszonyok szereplői magatartásával kapcsolatban. A nemzetközi viszonyok **tradicionális elméletei** közé tartozik a **liberalizmus**, a **realizmus**, a **neoliberális institucionalizmus** és a **neorealizmus**, míg a **kritikai teóriák** sorába a **konstruktivizmus**, a **marxizmus** és a **feminizmus** tartozik – hogy csak a legfontosabbakat említsük. Jelen fejezet a fenti elméletek bemutatására törekszik.

1.1. A NEMZETKÖZI VISZONYOK TRADICIONÁLIS ELMÉLETEI

1.1.1. A NEMZETKÖZI POLITIKAELMÉLET LIBERÁLIS IRÁNYZATA

A nemzetközi viszonyok első meghatározó paradigmája a liberalizmus vagy idealizmus, amely az I. világháborút követően vált a tudományterület meghatározó teóriájává, és számos megállapítása a világháború okozta megrázkódtatásból, valamint abból eredt, hogy meghatározzák a tartós béke feltételeit a nemzetközi viszonyokban.

Az elméletre nagy hatással volt az a háborúban győztes angolszász országokból származó liberális internacionalizmus, amely a liberális demokrácia intézményeinek és mechanizmusainak nemzetközi rendszerbe való átültetésében látta a tartós béke zálogát. Ezt képviselte a liberalizmus egyik legismertebb reprezentánsa, *Woodrow Wilson*, az Egyesült Államok 28. elnöke is, aki 1918 januárjában meghirdetett 14 pontja egyikeként tett javaslatot a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) felállítására, amelynek egyik fő rendeltetése az államok közötti tartós összefogás és együttműködés biztosítása volt.

A nemzetközi politikaelmélet liberális irányzatán belül **három központi koncepció** bontakozott ki *John Locke* és *Immanuel Kant* munkái nyomán az államok és azon belül is kiemelten a liberális demokráciák magatartásával, külpolitikájával kapcsolatban:

- A liberális vagy **demokratikus béke** elmélete: *Kant* az „Örök béke” c. művében fekteti le a koncepció alapjait, melyeket a 20. században többen is – pl. *Michael Doyle* – továbbfejlesztettek. *Kant* kiindulópontja, hogy az államok közötti természetes állapot a háború, a békét, és kifejezetten a tartós békét meg kell teremteni. A tartós béke feltételeként említi a köztársasá-

¹ BAYER 2001, 291-293. o.

gi alkotmányos berendezkedést és a demokratikus hatalomgyakorlást, az ilyen államok (béke) szövetségét, valamint a világjog, a kozmopolita jog (lényegében a nemzetközi jog) kialakulását és érvényesülését. A kanti filozófiára alapozva a hidegháború utáni években élte reneszánszát a demokratikus béke elmélete, amely szerint a demokratikus berendezkedésű államok csak ritkán lépnek háborúba egymással, a tartós béke záloga tehát a világ országainak demokratikus átalakulása, illetve demokratizálása. Számos politikus választotta a koncepciót külpolitikája alátámasztására, ki kell emelnünk a nyugati típusú demokrácia exportjára vonatkozó amerikai törekvéseket (*Bill Clinton, George W. Bush*). A magyarázat pedig, amiért a demokráciák sokkal kevésbé bonyolódnak háborúba egymással, egyrészt a demokráciákra jellemző intézményi és normatív korlátokból adódik, amelyek legfontosabb eleme, hogy a kormányok elszámolással tartoznak a választópolgárok felé. Mivel a választók viselik egy esetleges háború minden költségét és veszteségét (anyagi kiadások és az emberélet), kevésbé gyakori, hogy a többség támogatná a háború megindítást. Egy másik magyarázat a demokratikus politikai kultúrában keresendő, amely szerint a demokráciák az államon belüli békés, rendezett konfliktuskezelési megoldásokat preferálják egymás között.²

- A liberális demokráciák nem liberális demokráciákkal szembeni meggondolatlan **agresszivitása**, illetve **intervencióra** való hajlama: a *David Hume* által először megfogalmazott elgondolás lényege, hogy ugyan a demokráciák egymás közötti kapcsolatrendszerét a tartós béke jellemzi, addig a demokráciák rendszeresen keverednek háborúba nem demokratikus államokkal, mégpedig nem védelmi jelleggel. Az óvatlanság vagy meggondolatlanság legfőbb eredője többnyire a háborúval elérhető nyereségek, illetve veszteségek nem helyes felmérése, a kölcsönösen fokozódó bizalmatlanság és félreértések. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a demokráciák érdek-vezérelte és jellemzően expanzív, terjeszkedő (nem elsősorban területi, hanem ideológiai értelemben) motivációit sem a nem demokratikus rezsimekkel szembeni háború kapcsán. Ahogy *Kiss J. László* is rámutat: az Egyesült Államok 1946 és 1976 között több mint kétszer annyi alkalommal avatkozott be a harmadik világ országaiban, mint a Szovjetunió.³
- A liberális demokráciák túlzott, esetenként **közönyös engedékenysége** a veszélyekkel, agresszorokkal szemben: a *Hume* által megfogalmazott engedékenység és közöny lényegében két formát ölthet, egyrészt a szövetségesek támogatásának elmaradása (pl. a köztársasági erők támogatásától való tartózkodás a liberális demokráciák részéről a spanyol polgárháborúban), másrészt az agresszorral szembeni fellépés hiánya (ld. a *Mussolinival* és *Hitlerrel* szemben alkalmazott politikát). Amíg a nem demokratikus rendszerekkel szembeni meggondolatlan agresszió a hegemon, nagyhatalmi státuszban lévő liberális demokráciák jellemzője, addig az engedékenység az izolációs külpolitikát folytató (az Egyesült Államok a két világháború között) vagy az éppen hanyatló hatalmi helyzetű demokráciák (Franciaország és Nagy-Britannia az I. világháborút követően) sajátos külpolitikai magatartása.⁴

A demokratikus béke koncepciójának kritikái

A demokratikus béke koncepciójának lényege, hogy minél nagyobb a politikai részvétel foka egy társadalomban, annál kisebb az erőszak mind az adott társadalmon belül, mind az ország külkapcsolataiban. A gyakorlati tapasztalatok azonban a koncepciót csak részben igazolják. A demokratikus berendezkedésű országokban valóban kisebb a belső erőszak-alkalmazás, mint a diktatórikus rezsimekben, és az is igaz, hogy a demokráciák egymással való kapcsolataikban sokkal békésebbek. Azonban a demokratikus államok nem demokráciák ellen igenis gyakran keverednek háborúba – és nem csak az önvédelem okán, főleg a fiatal, még nem konszolidált demokráciák hajlama nagyobb az agresszióra.

Forrás: Kiss J. 2009, 295. o.

² KÖVÁRINÉ IGNÁTH 2–4. o.

³ KISS J. 2009, 294–295. o.

⁴ KISS J. 2009, 298–300. o.

A liberalizmus – csakúgy, mint a klasszikus realizmus – az államok magatartásának antropológiai megközelítést vallja, azaz az emberi természetből vezeti azt le. Ellentétben azonban a realizmussal, a liberalizmus az emberi természetet alapvetően jónak tartja, az ember racionális, tanítható és együttműködésre képes lény. Ebből kifolyólag az államok közötti tartós együttműködés és a háború nemzetközi kapcsolatokból való kiiktatása is lehetséges a liberálisok számára. A nemzetközi politika így nem zéró összegű játszma – mint ahogy azt a nemzetközi politikaelmélet realista irányzata vallja –, amelyben egy állam csak úgy szerezhet több hatalmat, ha azt egy másik államtól szerzi meg, hanem pozitív összegű, amelyben minden szereplő nyer az együttműködésnek köszönhetően.

A liberálisok számára ugyanakkor nem az állam a nemzetközi viszonyok egyedül meghatározó aktora, hanem megjelenik az **egyén** is mint a nemzetközi kapcsolatok alakítója, valamint a közvélemény vizsgálata is szerepet kap a liberális külpolitika-elemzésben. A liberálisok számára a nemzetközi rendszerben **cselekvőképes individuumot** elsősorban a politikai vagy külügyi elit tagjai jelentik, akik bizonyos külső körülmények és saját személyes tulajdonságaik, habitusuk függvényében képesek alakítólag hatni a nemzetközi politikára. *Karen A. Mingst* alapján az alábbi külső tényezőket emelhetjük ki, amelyek a politikai vezetők egyéni cselekvésére kedvezően hatnak:

- az új politikai intézmények instabilitása, a meglévő politikai intézmények és a gazdaság válsága, összeomlása esetén a politikai vezetők képesek erős hatást gyakorolni az állami külpolitikára és ezáltal a nemzetközi politikára is. *George Washington* az Egyesült Államokban, *Mahatma Gandhi* Indiában, *Václav Havel* a Cseh Köztársaságban azért tudtak nagy személyes hatással lenni államuk külpolitikájára, mert a politikai intézményrendszer és az eljárások még nem szilárdultak meg kellőképpen. *Mihail Gorbacsov* hatása pedig a Szovjetunió gazdasági és politikai válsága miatt tudott kiteljesedni;
- az intézményi, társadalmi kontroll és elszámoltathatóság hiánya a nem demokratikus rendszerekben szintén kedvez a diktátorok lényegében szabad külpolitika-alakítási képességének;
- egy kialakult atipikus helyzet, válság vagy egy kevésbé központi, inkább specifikus téma, amikor a bevált intézmények és eljárások nem alkalmazhatók vagy kevés és zavaros információ áll rendelkezésre, szintén növelik a politikai vezető személyes ráhatását a külpolitikára. Pl. a kubai rakétaválság idején *John F. Kennedy* személyében rejlő tényezők (nyitottság a különböző alternatívákra) nagyban hozzájárultak a válság békés feloldásához.⁵

A politikai vezetők, illetve a politikai elit tagjain kívül magánszemélyek is játszhatnak fontos szerepet a nemzetközi viszonyokban, akik elsősorban a kialakult körülmények, sajátosságaik, tudásuk vagy éppen eszközeik révén kerülhetnek befolyásolási helyzetbe. Ld. *Bill Gates* és felesége védőoltások terjesztésén, AIDS-programok támogatásán,⁶ *Soros György* Nyílt Társadalom Alapítványán és *Lady Diana* taposóaknak elleni programjain keresztül hatását a nemzetközi viszonyokra.

A háttér-diplomácia

A háttér-diplomácia lényege, hogy kormányzaton kívüli személyeket hív segítségül a konfliktusok megoldásához, amely eredményezhet sikereket. A magas szintű háttér-diplomácia egyik példája az Etiópia és a tőle függetlenné váló Eritrea közötti konfliktusoknak véget vető informális találkozók sora, amelyeken *Jimmy Carter* volt amerikai elnök és a *Carter Center's International Negotiation Network* közvetített a felek között.

A háttér-diplomácia egy másik példáját Armand Hammer amerikai üzletember szolgáltatta, aki a hidegháború alatt évekig közvetítette az Egyesült Államok és a Szovjetunió között az utóbbiban fennálló üzleti érdekeltségeire és baráti kapcsolataira alapozott kommunikációs csatornáin keresztül. Az 1986-os csernobili atomkatasztrófa után meg tudta győzni *Mihail Gorbacsovot*, hogy fogadja el amerikai orvosok és szakértők segítségét.

Forrás: MINGST, 2011, 166–167. o.

⁵ MINGST 2011, 155–156. o.

⁶ MINGST 2011, 166. o.

A nemzetközi viszonyok realista elméletének megállapításai *Thuküdidész* történetírásában, valamint *Thomas Hobbes* és *Niccolo Machiavelli* politikai filozófiájában gyökereznek, ugyanakkor a modern realizmus a II. világháború után a liberalizmusban való csalódás eredményeképpen alakult ki és vált a diszciplínán belül domináns irányzattá egy időre, és ahogyan *Kiss J. László* megjegyzi: „[...] a legtöbb laikus, de a szakértők és a politikusok tekintélyes része számára is még ma is olyan kiindulópont, amely a nemzetközi politika működéséről a legmeggyőzőbb magyarázattal szolgál [...]”.⁷

A nemzetközi politikaelmélet realista irányzata sem egységes irányzat. A második világháborút követő időszak ún. **klasszikus realizmusának** atyjaként *Hans Joachim Morgenthaut* szokás emlegetni, aki 1948-ban megjelent alapművében (*Politics among Nations*) fektette le a klasszikus realizmus alapjait. Majd az 1970-es évektől megjelent a **neorealizmus** számos irányzata, amelyek közül *Kenneth Waltz* a strukturális realizmust (*Theory of International Politics*, 1979), *John Gilpin*, valamint *Robert Modelski* pedig a **gazdasági realizmust** képviseli.

Az időrendben tehát elsőként kialakult klasszikus realizmus lefektette néhány olyan alaptételét a realizmusnak, amelyet a későbbi irányzatok képviselői is magukénak vallanak, és amelyeket a következőképpen foglalhatunk össze:

- a nemzetközi rendszer **anarchikus** jellegű: azaz nincsen a nemzetközi rendszerben olyan, az államok feletti entitás, amely az erőszak alkalmazásának a monopóliumával bírna, és így rászoríthatná az államokat a szabályok követésére, és ezáltal garantálná a biztonságot. Számos, a realisták számára központi fogalom származik az előbbi tételből. Az egyik a **self help**, azaz az **államok önsegélye**, ami azt jelenti, hogy az országoknak alapvetően maguknak kell a saját biztonságukat megvédeni, illetve maximalizálni. Ennek során szembesülnek az ún. **biztonsági dilemmával**, azaz azzal a döntési helyzettel, amelyben két alternatíva áll rendelkezésre:
 1. vagy a biztonságuk maximalizálása érdekében fegyverkezésbe kezdenek, és ezzel kiváltják a többi állam aggodalmát, azokat is fegyverkezésre sarkallva, beindítva ezzel egy **fegyverkezési spirált** és növelve a fegyveres konfliktusok kialakulásának kockázatát;
 2. vagy lemondanak azoknak a fegyvereknek és eszközöknek a megszerzéséről, amelytől biztonságuk szavatolását várják, azonban így könnyebben válhatnak agresszió áldozatává;
- a nemzetközi politika lényege a **hatalomért folytatott harc**: ez az állítás szorosan kapcsolódik az előzőhöz, hiszen az államoknak maguknak kell boldogulniuk az anarchikus nemzetközi rendszerben, és annál inkább érezhetik magukat biztonságban, minél nagyobb hatalommal rendelkeznek;
- a nemzetközi rendszer legfontosabb szereplői az **államok (statism)**: habár a realisták nem tagadják más, nem állami nemzetközi szereplők létét, illetve létjogosultságát, egyértelműen az államokat tekintik a nemzetközi viszonyok központi aktorának;
- az államok funkcionális értelemben vett **azonosság**a: az államokat a nemzetközi rendszer homogén, funkcionálisan azonos szereplőiként érdemes kezelni, amelyek területüktől, népességüktől, gazdasági és katonai erejüktől függetlenül egyvalamire törekszenek nemzetközi interakcióik során a haszon és hatalom-maximalizálásra;
- a **morál szerepe marginális** a nemzetközi kapcsolatokban: az államokat, illetve vezetőiket nem kötik az univerzális erkölcsi, morális szabályok, illetve parancsok, az államoknak nem kell tisztességesen eljárniuk egymással szemben a realisták szerint. Az állam számára a legfontosabb saját létének és biztonságának a szavatolása, amely során lényegében bármely eszköz alkalmazása megengedett.

⁷ Kiss J. 2009, 220. o.

A **klasszikus realizmust** az államok alapmotivációját és magatartását illetően **antropológiai megközelítés** jellemzi, mivel azokat az alapvetően negatív emberi természetre vezeti vissza, illetve abból eredezteti. Mivel az emberi természet legfőbb jellemzői az egoizmus és a hatalom utáni csillapíthatatlan vágy (*animus dominandi*), így elkerülhetetlenek az emberek közötti konfliktusok.⁸ Az állami magatartás emberi természetre való visszavezetése okán pedig ez a magyarázata annak, hogy a realiták számára az államok közötti fegyveres konfliktusok és háborúk természetes velejárói a nemzetközi politikának, és amelyek kiiktatása lehetetlen vállalkozás.

A klasszikus realizmus antropológiai megközelítésével szakít a **strukturális neorealizmus**. Legismertebb képviselőjük, *Kenneth Waltz* szerint nem az emberi természet, hanem a **nemzetközi rendszer** határozza meg az államok közötti interakciókat, ezért, ha meg akarjuk érteni a nemzetközi politikát, a nemzetközi rendszert kell a vizsgálódások fókuszába állítani (*system-level analysis*).⁹

A neorealista felfogás szerint az államok interakcióit alapvetően a hatalomnak a nemzetközi rendszerben történő megoszlása határozza meg. Egy állam hatalmi helyzetét pedig egyrészt az határozza meg, hogy milyen mértékben részesül a nemzetközi rendszerben rendelkezésre álló erőforrásokból, másrészt a nemzetközi rendszer polarizáltságától.¹⁰ A nemzetközi rendszer **polarizáltsága** azáltal befolyásolja az államok hatalmi helyzetét, hogy a rendszerben lévő pólusképző nagyhatalmak száma minden állam számára meghatározza a mozgásterét és manőverezési képességét.¹¹

A hatalmi pólusok szempontjából beszélhetünk uni-, bi-, és multipoláris nemzetközi rendszerről. **Unipoláris** nemzetközi rendszer tipikusan egy birodalmi méretű nagyhatalom dominanciája révén jöhet létre (pl. a Római Birodalom által kialakított és uralt rendszer az ókorban), amely mindent megtesz a katonai és gazdasági hatalom monopolizálására, valamint képes és hajlandó fenntartani a rendet a nemzetközi rendszerben, megbüntetve a szabályszegő országokat. A **bipoláris** nemzetközi rendszer két, egymással közel azonos súlyú pólusképző nagyhatalomra épül, amelyek alapvetően meghatározzák az államok nemzetközi rendszeren belüli pozícióit és interakcióit. Fontos ismérve a kétpólusú nemzetközi rendszernek az egy-egy táborba tartozó országok szoros ideológiai kötöttsége, amely komoly kohéziós erőt jelent közöttük (ld. a keleti és nyugati tömb országainak ideológiai kötöttségét a hidegháború évtizedeiben). Végül, de nem utolsósorban a **multipoláris** nemzetközi rendszerben (pl. a jelenleg fennálló nemzetközi rendszer) kettőnél több hatalmi blokk alakul ki, amelyek között a versengés jóval kevésbé kiélezett, mint a kétpólusúban, főleg a szoros ideológia kötöttség hiánya miatt, amely tényező azonban kevesebb kohéziót is eredményez az egyes blokkokon belül.¹²

A nemzetközi rendszer pólusainak a száma ugyanakkor nemcsak az államok hatalmi pozícióját határozza meg, hanem a nemzetközi rendszer **stabilitásának**, illetve **instabilitásának** meghatározója is. Abban azonban vita van a neorealisták között, hogy melyik nemzetközi rendszert tartják stabilabbnak. *Waltz* szerint hosszútávon a bipoláris rendszer tekinthető a legstabilabb struktúrának, mert mindkét fél képes a másik erőszakos törekvéseit ellensúlyozni, mérsékelni, így megakadályozva a rendszer destabilizációját. Egy bipoláris rendszerben a két pólus világosan és egyértelműen elhatárolódik, minden szereplőről tudni lehet, hogy melyik pólushoz kötődik, vagy éppen nem kötődik egyikhez sem. A két pólus vezető hatalma képes majdnem kizárólag a másikra figyelve cselekedni, és megpróbálni kiszámítani a másik akcióit, vagy a lehetséges válaszait. A hatalmi egyensúly fenntartásával a felek így saját maguk, és a bipoláris nemzetközi rendszer megóvására törekszenek. *John Mearsheimer* is a bipoláris rendszer stabilitása mellett érvelt, és azt mondta, hogy a hidegháború végével a nemzetközi rendszer elveszíti korábbi stabilitását és az előreláthatóságát, a konfliktusok száma és így a háborúk előfor-

⁸ Kiss J. 2009, 226. o.

⁹ Waltz 1979, 65. o.

¹⁰ Kiss J. 2009, 235-236. o.

¹¹ Kiss J. 2009, 241. o.

¹² Egedy 2007, 53-57. o.

dulási esélye is ugrásszerűen megnő. A multipoláris rendszerek szabályozása/irányítása elméletileg könnyebb, mint a bipoláris rendszeré. Számos reláció és kölcsönhatás van a politikai egységek között, ami mérsékeli az ellenségeskedés mértékét, de a tartós és nagy kohéziós erővel bíró szövetségek kialakítását is megnehezíti. Az egypólusú rendszer hívei (pl. *Paul Kennedy*, *Robert O. Keohane*) gyakran évelnek úgy, hogy ez a legkönnyebben irányítható, és ezáltal a legstabilabb rendszer, hiszen a hegemon hatalom hajlandó megfizetni, hogy akár egyoldalúan is, de érvényre juttassa a nemzetközi rendszert szabályozó normákat, ha ez szükséges a rendszer fenntartásához. Amikor pedig a hegemon hatalma csökkenni kezd, a rendszer stabilitása is megrendül.¹³

A hatalmi egyensúly elmélete

A hatalmi egyensúly elmélete a nemzetközi rendszer anarchikus jellegéből származó megközelítés, ugyanis az anarchikus nemzetközi környezetben bármelyik állam erőszakhoz folyamodhat külpolitikai céljai, illetve hatalma maximalizálása érdekében. Ennél fogva a többi állam legvalószínűbb reakciója, hogy – szükség esetén egymással is összefogva – megakadályozzák a kérdéses állam hatalom-maximalizálását és hegemoniára törekvését. A hatalmi egyensúly rendszere két vagy több, egymás hatalmát ellenőrizni és ellensúlyozni képes nagyhatalom létét feltételezi.

A realizmus és a neorealizmus képviselői két nagyon fontos akadályt különböztetik meg az államok közötti együttműködésnek, egyrészt a csalástól való félelmet, azaz az attól való félelmet, hogy az együttműködésben részt vevő másik állam megszegi az együttműködést, másrészt a relatív nyereség problematikáját.¹⁴ Mivel az állam legfőbb célja nem az – ahogyan a később tárgyalt neoliberális institucionalizmus vallja –, hogy a saját abszolút nyereségét maximalizálja, hanem hogy az anarchikus nemzetközi rendszerben pozícióját és ezáltal a túlélését biztosítsa,¹⁵ ezért az állam mindent megtesz annak érdekében, hogy a többi állam együttműködésből származó relatív nyereségét megakadályozza.

A realizmust sokszor érte kritika amiatt, hogy a „*high politics*” mellett (ami lényegében a katonai biztonságot jelenti) nem szentel elég figyelmet a gazdasági folyamatoknak a nemzetközi viszonyok értelmezése során. A **gazdasági realizmus** ezt a hiást tölti be a nemzetközi politikaelmélet realista megközelítésében, kialakulása pedig szorosan összefüggött az Egyesült Államok hatalmának relatív hanyatlásáról, és ennek a nemzetközi rendszerre gyakorolt hatásáról szóló diskurzussal az 1970-es, 1980-as években. A katonai biztonság és az azt leginkább fenyegető vetélytárs, a Szovjetunió mellett a gazdasági realisták már a gazdasági folyamatokat is központi jelentőségűnek tartották, hangsúlyozva, hogy az Egyesült Államoknak gazdasági értelemben Japán éppolyan komoly vetélytársa, mint katonai vonatkozásban a Szovjetunió.

Robert Gilpin az USA hanyatlását a **hegemon ciklikusság** elméletével magyarázta, amely szerint minden hegemonia szükségszerűen múlandó a nemzetközi viszonyokban, egyrészt mert fenntartásának költségei gyorsabban nőnek a hegemon rendelkezésére álló forrásoknál, másrészt mert egyik vezető állam sem tudja megakadályozni gazdasági tudásának és technológiáinak terjedését a világban.¹⁶

¹³ MINGST 2011, 99-101. o.

¹⁴ GRIECO 1988, 487. o.

¹⁵ WALTZ 1979, 126. o.

¹⁶ GALLÓ 2000, 64. o.

A nemzetközi közjavak elmélete szorosan kapcsolódik a hegemonciklusok koncepciójához; kiindulópontja, hogy ahogyan az államnak nemzeti keretek között gondoskodnia kell a közjavak (infrastruktúra, jogbiztonság, közbiztonság) biztosításáról, úgy a nemzetközi rendszer működőképességéhez is szükség van egy hegemon hatalomra, amely vállalja, hogy garantálja a nemzetközi közjavak (nemzetközi pénzügyi, gazdasági rendszer, nemzetközi biztonság, a kereskedelem szabadsága) rendelkezésre állását, amelyet persze nem önzetlenségből tesz, hanem mert így ő profitálja a legtöbbet a fennálló nemzetközi rendszerből. A többi állam jellemzően elfogadja a helyzetet, mert így a nemzetközi rendszer fenntartásához való hozzájárulás nélkül, mintegy potyautasként (*free rider*) vehet részt a nemzetközi viszonyokban. Ez történt lényegében 1945 után, amikor az Egyesült Államok a Bretton Woods-i pénzügyi, gazdasági rendszer kialakításával és fenntartásával, valamint a biztonság szavatolásában játszott szerepével lényegében a hegemon szerepét töltötte be a Nyugat vonatkozásában.

Forrás: Kiss J. 2003, 26. o.

1.1.3. A NEOLIBERÁLIS INSTITUCIONALIZMUS ALAPVETÉSEI

Az 1960-as és 1970-es években megjelenő neoliberális institucionalizmus, amellelt, hogy egyetért a realista, neorealista megközelítéssel, miszerint a nemzetközi rendszer anarchikus természetű és hogy a nemzetközi viszonyok központi szereplője az állam, a **kölcsönös függőséget**, más néven **interdependenciát**, a **nemzetközi intézményeket**, valamint a **tartós együttműködést** állította elemzése középpontjába.

Az államok kölcsönös gazdasági függőségét az 1970-es évek olajválságai, valamint az arany-dollár konvertibilitásán alapuló *Bretton Woods-i* pénzügyi rendszer válsága helyezte az elemzés középpontjába, míg a biztonságpolitikai interdependencia az interkontinentális rakéták kifejlesztéséhez és a földrajzi távolságok relativizálódásához köthető.¹⁷ Ezek az események rávilágítottak arra, hogy a globális és regionális gazdasági vagy éppen politikai válságok számos előre nem látható következménnyel járhatnak az országok többsége számára, hiszen a globalizáció hatására határon átnyúló gazdasági, pénzügyi és politikai folyamatok indultak be, amelyek kialakították az államok közötti interdependenciát.

Robert O. Keohane és Joseph Nye kifejtik komplex interdependencia-elméletükben, hogy a kölcsönös függés mindig költségekkel jár, mert korlátozza az állam autonómiáját és az alkalmazkodáshoz szükséges erőforrást igényel. A költségek mértékétől függően beszélhetünk az államok **interdependencia érzékenységéről** és **interdependencia-sebezhetőségéről**. Az előbbi esetében, az államnak egy másik országban végbe menő változásra való reagálás során ugyan keletkeznek többletköltségei, de nem kell ellenlépéseket tennie és módosítania az érintett politikáját. Ezzel szemben az interdependencia-sebezhetőség esetében az állam költségei olyan méreteket öltenek, hogy kénytelen politikai ellenlépéseket tenni, ha pedig erre nem képes, vagy az sikertelen, akkor az állam válságos helyzetbe kerülhet (pl. a kőolaj világpiaci árának emelkedését egy importra szoruló ország vagy ki tudja gazdálkodni vagy energiapolitikája módosítására szorul az olajár-képzés módosítása vagy éppen alternatív energiaforrások biztosítása révén).¹⁸

¹⁷ Kiss J. 2009, 305. o.

¹⁸ Kiss J. 2009, 307-308. o.

A neoliberálisok éppen az interdependenciára hivatkozva állítják azt, hogy az államok közötti tartós együttműködés nemcsak lehetséges (ahogy azt a klasszikus liberalizmus is vallja), hanem egyenesen szükséges is annak érdekében, hogy az országok visszaszerezzék a kontrollt a határokon átnyúló gazdasági, politikai, társadalmi folyamatok felett. A tartós együttműködés keretét pedig a **nemzetközi intézmények** vagy más néven **rezsimek** szolgálnak, amelyek egyrészt az állandó struktúrák és eljárások révén lecsökkentik az államok közötti együttműködés költségeit, másrészt növelhetik a gyengébb, kisebb államok alkupozícióját. Fontos megjegyeznünk, hogy a nemzetközi viszonyok elméletében használatos rezsime kifejezés nem azonos a politikatudomány által használt rezsime fogalommal, ami a különböző politikai rendszereket jelöli. A nemzetközi politikaelmélet rezsimefogalma mindazokat a nemzetközi intézményeket jelenti, amelyek az államok közötti tartós együttműködés keretét szolgálják, és ezáltal a nemzetközi viszonyokat alakító szereplőkké is válnak (habár a neoliberális institutionalisták nem egyetemesek abban, hogy a nemzetközi intézményeket önálló szereplőként vagy csupán az államok eszközeiként kezelik). A nemzetközi intézmények, rezsimek körébe tartoznak nemcsak az állandó struktúrával és meghatározott hatáskörrel bíró nemzetközi szervezetek, hanem a nemzetközi jog szabályai, nemzetközi megállapodások és bírói fórumok, konferenciák, kongresszusok is.

1.2. A NEMZETKÖZI VISZONYOK ALTERNATÍV, KRITIKAI ELMÉLETEI

Az elmúlt két–három évtizedben számos új alternatív teória született a nemzetközi viszonyok elméletén belül, amelyek közös vonása, hogy a tradicionális irányzatok alapállításainak markáns kritikáit adják. Elterjedésükhöz és megerősödésükhöz nagy mértékben hozzájárult az is, hogy a hagyományos elméletek nem voltak képesek megjósolni és megmagyarázni a Szovjetunió széthullását és ezzel a hidegháború, valamint a kétpólusú világrend végét.

1.2.1. A NEMZETKÖZI POLITIKAELMÉLET (SZOCIÁL)KONSTRUKTIVISTA IRÁNYZATA

A konstruktivista szerzők a természeti világ objektíve adott tényein kívül elismerik és számításba veszik a **társadalmi világ tényeit** is, állítva: ezeket az emberek által elfogadott eszmék, értékek, normák, elméletek és az ezek alapján létrehozott megállapodások hozzák létre, azaz konstituálják. A társadalmi világ és annak egyes jelenségei, intézményei, fogalmai és ezeken belül a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó alapvető feltételezések – mint a nemzetközi környezet anarchikus jellege, a biztonsági dilemma, a civilizációk összecsapása vagy éppen az államérdek – létező jelenségek, de nem objektíve adottak, hanem társadalmilag konstruáltak, ezért aztán meg is változtathatók. A konstruktivizmus tehát szakít a nemzetközi viszonyok determináción alapuló és ezáltal leszűkítő értelmezésével.

A „társadalmilag konstruált” fogalma arra is vonatkozik, hogy tudásunk tárgyai értelmezésünkől és nyelvünkől nem függetlenek, azaz a minket körülvevő materiális világnak különböző kollektív jelentést kölcsönzünk.¹⁹ Pl. egy muzulmán öngyilkos terrorista cselekménye a nyugati értékrendben az élet ellen elkövetett súlyosan elítélendő cselekmény, míg a muzulmán világban a dzsihád érdekében végrehajtott önfeláldozó magatartás, sőt adott esetben követelmény.

A fentiekből kifolyólag a konstruktivisták szerint az állam viselkedését és érdekeit nem a hatalom vagy annak nemzetközi rendszerben való megoszlása, hanem az adott politikai közösség meggyőződése, identitásai és a társadalmi normái határozzák meg. A konstruktivizmus egyik legismertebb képviselője, *Alexander Wendt* ugyan elismeri, hogy a nemzetközi viszonyok elméletében az államok képezik az elemzés legfontosabb egységét, de az államok közötti kapcsolatok nem objektív tényezők

¹⁹ Kiss J. 2009, 359. o.

által (mint pl. a nemzetközi rendszer anarchikus jellege), hanem társadalmilag konstruáltak, és ezért állandóan változnak is.²⁰

Habár a konstruktivizmus számára a hatalom nem központi fogalom, mégis foglalkoznak annak természetével és jelentőségével. Amíg azonban a realista irányzatok és a neoliberális institucionalizmus a hatalmat elsősorban materiális értelemben (katonai, gazdasági, politikai) használják, addig a konstruktivisták inkább immateriális hatalomról beszélnek, amelynek forrásai az eszmék, a kultúra vagy a nyelv.²¹

A neoliberális institucionalizmushoz hasonlóan a konstruktivizmus is foglalkozik a normák szerepével, kiemelve azok központi jelentőségét. Azonban különbséget kell tennünk a **szabályozó normák** és **konstituáló normák** között, ugyanis a neoliberálisok a normákat pusztán szabályozó jellegűnek látják, mondván: a normák/rezsimek különböző előnyöket ígérve szabályozzák az államok magatartását, illetve segítik elő az együttműködésüket. Ezzel szemben a konstruktivizmus konstituáló normákról beszél, amelyek nem pusztán szabályozzák az államok magatartását, hanem az állami identitás és az államérdek meghatározásán keresztül tulajdonképpen az állami magatartás meghatározói is.²²

Az irányzat számára központi jelentőségű kérdés, hogy miként keletkeznek a normák és miként határozzák meg, befolyásolják az államok és a nem állami szereplők magatartását. A kérdés megválaszolására a **stádium-modell** szolgál, amely három fázisát különbözteti meg a normák életciklusának: **keletkezés, terjedés és internalizálódás**. A normák keletkezésének fázisában a központi szereplők az ún. normaaktivisták, azaz pl. emberi jogi vagy éppen környezetvédő csoportok és nem kormányzati szervezetek. Ezek többek között a tömegkommunikáció segítségével törekszenek a kormányok, politikusok és parlamentek befolyásolására az általuk fontosnak tartott értékek, célok elérése, védelme érdekében. A normaaktivisták ugyanakkor kampányok, demonstrációk, különböző akciók révén a társadalom minél szélesebb tömegeinek a támogatását is keresik. Amennyiben sikerül az államok kritikus tömegét meggyőzni az adott norma fontosságáról, akkor a normaciklus második fázisába, a terjedésbe lépünk, ahol a központi szereplők már nem a normaaktivisták, hanem az ún. normatív éllovas államok vagy éppen nemzetközi szervezetek (sok esetben az ENSZ vagy annak szakosított szerve), amelyek közvetett vagy közvetlen nyomást gyakorolnak más államokra az adott norma átvétele érdekében. A normák terjesztésében fontos szerepet játszanak pl. a Nemzetközi Bíróság döntései vagy éppen az adott normát rögzítő nemzetközi megállapodások. Végül a normák életciklusának harmadik szakasza azok internalizálódása, amelyben az állami bürokráciáknak, témában kompetens szakembereknek, jogászoknak van központi szerepe és akiknek a feladata, hogy az állam és társadalom intézményeit, eljárásait az adott normának megfelelően alakítsák.²³

1.2.2. A NEMZETKÖZI VISZONYOK RADIKÁLIS ELMÉLETEI: A MARXIZMUS ÉS NEOMARXIZMUS, A VILÁG-RENDSZER-, ÉS A VILÁGTÁRSADALOM-ELMÉLET

A nemzetközi politikaelmélet radikális teóriái általában **marxista** alapokon nyugszanak. A marxista és neomarxista szerzők elsősorban a gazdasági egyenlőtlenségekre és a fejletlen országok fejlett országoktól való egyoldalú függőségére (dependencia) helyezik elemzéseik hangsúlyát. Materialista történelem-szemléletük lényege, hogy a történelmi fordulópontok lényegében a gazdasági folyamatokra való válaszként értelmezhetők, és a nemzetközi viszonyokban bekövetkező változások is gazdasági eredetűek.

²⁰ Kiss J. 2003, 62. o.

²¹ MINGST 2011, 86. o.

²² Kiss J. 2003, 61. o.

²³ Kiss J. 2003, 64-65. o.

Az *Immanuel Wallerstein* nevével fémjelzett **világrendszer-elmélet** is marxista alapokon nyugszik. Kiindulópontja, hogy a nemzetközi viszonyok elemzése kapcsán nem a nemzetállamokból kell kiindulni, hanem a világrendszerből, ez kell, hogy a nemzetközi viszonyok alapegységét jelentse. Történetileg a világrendszer két formáját különböztette meg aszerint, hogy hogyan születnek meg az erőforrások elosztására vonatkozó döntések: a világbirodalmat és a világgazdaságot. A világbirodalomban egy központosított politikai szervezet osztja el az erőforrásokat az egyes szereplők között, míg a világgazdaságban nincs ilyen centralizált politikai szereplő, hanem számos hatalmi központ verseng egymással az erőforrásokért.²⁴

A világgazdaság lényegében a nagy földrajzi felfedezéseket követően kezdett kialakulni, és az erőforrások egyenlőtlen elosztása – ami a kapitalizmus sajátossága – miatt strukturálódni, így jött létre a **centrum–periféria–félperiféria** országainak csoportja. A centrum országainak csoportjába a fejlett országok tartoznak, jellemzőjük, hogy itt koncentrálódik a nemzetközi tőke, ezek rendelkeznek a legfejlettebb gazdasággal és technológiával. A periféria országai a szegény, fejlődő (harmadik világbeli) országok, amelyek nehezen tudnak bekapcsolódni a világgazdasági folyamatokba, megfelelő mennyiségű tőke, és technológia, valamint magasan képzett munkaerő hiányában, jellemzően ki vannak szolgáltatva a centrum országainak. A félperiféria a centrum és a periféria közötti kategóriát jelenti, amelyek – habár nem akkora mértékben – szintén függenek a centrumtól.

A gazdasági fejlettségbeli előny leképeződik a **politikai hatalmi viszonyokban** is, hiszen a világrendszer, azaz a világgazdaság felőli az államközi politikai rendszert (nemzetközi rendszer), amelyet így egyenlőtlen hatalmi viszonyok és cselekvési lehetőségek jellemeznek, és amelyben a nemzeti szuverenitás formailag minden államra vonatkozó eleme lényegében az államok különböző fokú korlátozottságának feleltethető meg.²⁵

A világtársadalom-elmélet egyik legismertebb szerzője *John W. Burton*, aki elsősorban a globalizáció folyamatára és ennek kapcsán az ún. **nem állami szereplők** elszaporodására alapozva szakított az államközpontú nemzetközi rendszer koncepciójával, és egy pókháló-szerűen szerveződő világtársadalom kialakulását írja le *World Society* című könyvében.

A **globalizáció** hatására funkcionálisan összekapcsolódó transznacionális, azaz az államhatárokon átnyúló rendszerek (gazdaság, tudomány, kultúra, sport, az emberek bizonyos csoportjai vagy éppen az egyének stb.) egymással közvetlenül kerülnek tartós kapcsolatba elsősorban a modern kommunikációs technológiák, valamint az utazás és szállítás könnyebbé és olcsóbbá válása nyomán.²⁶

Ezek a transznacionális hálózatok a kormányközi kapcsolatok mellett szintén alakítói a nemzetközi politikának és tagjai annak a világtársadalomnak, amelyben a hatalom elveszti korábbi jelentőségét és helyette a kommunikáció válik a nemzetközi folyamatok fő szervező erejévé, és amelyben ugyan az államok nem tűnnek el, de az államhatárok elmosódnak, vesztenek korábbi jelentőségükből.²⁷

1.2.3. A NEMZETKÖZI POLITIKAELEMÉLET FEMINISTA IRÁNYZATA

Ahogy minden **feminista** tudományos irányzat, a nemzetközi viszonyok feminista megközelítése is nagyon szorosan kapcsolódik a feminista mozgalom 1960-as és 1970-es évekbeli második nagy hullámához. Sok feminista ugyanakkor a nemzetközi kapcsolatok iránti érdeklődésük gyökerét a hidegháború alatti békemozgalmakból eredezteti. 1988-ban a *Millennium* c. folyóirat volt az első nemzetközi

²⁴ EGEDY 2007, 40. o.

²⁵ GALLÓ 2000, 114–115. o.

²⁶ FEJES 2012, 22. o.

²⁷ GALLÓ 2000, 75–76. o.

kapcsolatokkal foglalkozó szaklap, amely különszámot szentelt a nők és a nemzetközi kapcsolatok témakörnek és amelyben *Fred Halliday* úgy fogalmazott, hogy a nők és tapasztalataik kirekesztése a tudományterületről a nemzetközi viszonyok részrehajló, maszkulin értelmezéséhez vezetett annak ellenére, hogy a domináns elméletek azt állítják: a világpolitika realitását magyarázzák.²⁸

A hidegháború vége és a bipoláris világrend megszűnése komoly lendületet adott az elméletnek, hiszen a tradicionális megközelítések csődöt mondtak a bipoláris világrend végének előre látásában és magyarázatában egyaránt. 1999-ben indult útjára az Egyesült Államokban a Nemzetközi Feminista Politikatudományi Folyóirat, amely már kimondottan a feminista megközelítésnek kívánt állandó fórumként szolgálni a nemzetközi kapcsolatok és a politikatudomány területén, hogy már ne csak különszámok hasábjain kapjanak helyet az irányzat képviselői.²⁹

A feminizmus legfontosabb állításait, kritikáit a következőképpen foglalhatjuk össze:

- a „**nők láthatóbbá tételét**”³⁰ – azaz a nőket érő hátrányos megkülönböztetések, bántalmazások, politikai, gazdasági életben való alulreprezentáltságuk megvilágítását és megszüntetést – morális kötelezettségként közelíti meg;
- különbséget tesz a biológiai és a **társadalmi nemek (*gender*)** között, azt állítva, hogy utóbbi társadalmilag konstruált sztereotípiákból és szerepekből áll, amely természetesen hatással van az államok külpolitikájára és a nemzetközi politikára is állam- és szuverenitás-központúvá, valamint hatalom és háború-centrikussá téve azt;³¹
- a realisták túl nagy jelentőséget tulajdonítanak az államoknak a nemzetközi viszonyokban anélkül, hogy figyelmet szentelnének az államon belüli politikai és főleg szociális viszonyoknak, amely pedig a feministák szerint meghatározója az állami külpolitikának. Szintén fontos hiátusként említi az egyénnek (és nem a politikai elit tagjaként, hanem hétköznapi emberként értelmezett individuumnak) szentelt figyelmet, hiszen a biztonság a realisták számára szinte kizárólagosan az állam biztonságát jelenti, míg a feministák számára az egyén biztonságát, azaz a **humánbiztonságot**.

²⁸ Idézi: TRUE 2017, 3. o.

²⁹ TRUE 2017, 4. o.

³⁰ SMITH 2018.

³¹ SMITH 2018.

*Nők a fegyveres konfliktusok utáni helyzetekben;
a nők és a békefenntartás feminista perspektívából*

Ahogy feminista nemzetközi kapcsolatok szakértők rámutattak, fegyveres konfliktusokat követő időszakban – amikor az állami funkciók újjászervezése és biztosítása (beleértve az erőszak-alkalmazás állami monopóliumát, a közbiztonság és a közszolgáltatások helyreállítását) rendszerint békefenntartó csapatok segítségével történik – sokszor a nők elleni erőszak (szexuális erőszak, családon belüli bántalmazás, prostitúcióra kényszerítés) nemcsak hogy folytatódik, de esetenként fokozódik is. Ennek az egyik oka, hogy a békefenntartók számára elsődleges a korábban harcoló felek közötti béke, valamint a közbiztonság szavatolása, és így a bizonytalan biztonsági környezetben a nők elleni erőszak különböző formái elsikkadnak.

Egy másik aspektusa a nők helyzetének a poszt-konfliktusos időszakokban, hogy jellemzően a nők ki vannak zárva a hatalmi pozíciókból és így a politikai döntéshozatali folyamatokból is, csakúgy, mint a gazdasági és szociális erőforrásokhoz (munkahely, oktatás, alapvető élelmiszerek, lakhatás) való hozzájutásból.

Végül a nők részvétele békefenntartó műveletekben rendkívül alulreprezentált. 1993-ban a nők csupán 1 százaléka alkotta a telepített katonai békefenntartókat, és 2014-re is csak 3 százalékra nőtt az arányuk.

Forrás: SMITH 2018.

A fenti problémák orvoslását célozta az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1325. számú nők, béke, és biztonság tárgyában hozott határozata, amely – többek között – arra buzdítja a tagállamokat, hogy magasabb számban biztosítsák a női képviseletet minden döntéshozatali szinten, nemzeti, regionális és nemzetközi intézményekben, valamint konfliktus megelőzés, -kezelés és -megoldás területén. A dokumentum ösztönzi továbbá a Főtitkárt, hogy készítsen egy tanulmányt a fegyveres konfliktusok nők és gyermekekre gyakorolt hatásának vizsgálatáról, a nők béke építésében játszott szerepéről, valamint a nemek békefolyamatokban betöltött különböző szerepéről.

Forrás: United Nations Security Council Resolution 1325 (2000)

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK

1. Mikorra tehető a nemzetközi viszonyok elmélete diszciplína születése és intézményesülésének kezdete?
2. Mit értünk a liberális vagy demokratikus béke koncepciója alatt?
3. Melyek azok a külső tényezők, amelyek az egyén (elsősorban a politikai vezetők) cselekvőképességét és befolyását növelik a nemzetközi politikában?
4. Sorolja fel a realizmus alaptételeit!
5. A hatalmi pólusok szempontjából milyen típusú nemzetközi rendszereket különböztethetünk meg?
6. Mit értünk interdependencia alatt?
7. Mik a nemzetközi rezsimek és mi a rendeltetésük a nemzetközi viszonyokban?
8. Milyen szerepet tulajdonít a konstruktivizmus a normáknak?
9. Foglalja össze röviden a világrendszer-elméletet!
10. Ismertesse a nemzetközi viszonyok feminista elméletének fontosabb megállapításait!

AJÁNLOTT IRODALOM

- BURTON, John W.: World Society. Cambridge University Press, 1972.
- DOUGHERTY, James E. – Pfaltzgraff, Robert L.: Contending Theories of International Relations: a Comprehensive Survey. Harper&Row, 1989.
- JACKSON, Robert – Sorensen, George: Introduction to International Relations: theories and approaches. Oxford University Press, 2007.
- KEGLEY, Charles W. Jr. – Raymond, Gregory A.: The Global Future. A Brief Introduction to World Politics. Second Edition, Thomson-Wadsworth, 2007.
- KEOHANE, Robert O.: Neorealism and its Critics. Columbia University Press, 1989.
- KISSINGER, Henry: Diplomácia. Panem- Grafo, 1998.
- KISSINGER, Henry: Diplomacy. Simon & Schuster, 1995.
- MINGST, Karen A.: Essentials of International Relations. W.W.Norton & Company, New York, London, 2008.
- MORGENTHAU, Hans Joachim: Politics among Nations. Seventh Edition, McGraw-Hill Companies, 2006.
- ROMSICS Gergely: A lehetetlen művészete. Diplomácia, erőegyensúly és vetélkedés a klasszikus realizmus elméletében. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- SZÜCS Anita: A realizmus „időtlen bölcsessége”. A nemzetközi politikaelmélet realista irányzata. Grotius E-könyvtár, 2011. <http://www.grotius.hu/doc/pub/WWFPVT/a%20realizmus%20idotlen%20bolcsessege.pdf>

Hasznos honlapok:

E-International Relations <http://www.e-ir.info/>

Grotius <http://www.grotius.hu>

